

**NUTQNING ICHKI MEXANIZMINING
PSIXOLOGIK TAVSIFI**

Lotipova Madina Davlatovna

O'zbekiston jurnalistika ommaviy kommunikatsiya universiti

2 bosqich talabasi (O' R MV Markaziy apparati xodimasi)

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada bugungi kunga kelib dolzarb muammolardan biri psixologiyada nutq va nutq faoliyatiga oid tadqiqot usul va uslublari, manbaalari yuzasidan ma'lumotlar kichik bir misollar bilan ko'rsatib o'tilgan. Shuningdek uning Nutq va nutq faoliyati yuzasidan muluqot turlari va ko'lami yuzasidan tahlillar ko'rsatib o'tilgan.*

***Kalitli so'zlar:** nutq, pantomimika, noverbal, pauza, mantiqiy urg'u, temp, tembr, chastota, ritmika, artikulyatsion apparat, nutqning monologik va dialogik turlari.*

***Аннотация.** В данной статье на нескольких примерах показана одна из актуальных проблем психологии, методы и методы исследования источников речи и речевой деятельности. Также показан анализ видов и объема его речи и речевой деятельности.*

***Ключевые слова:** речь, пантомима, невербальная речь, пауза, логическое ударение, темп, тембр, частота, ритм, артикуляционный аппарат, монологический и диалогический типы речи.*

***Annotation.** This article uses several examples to show one of the current problems of psychology, methods and methods for studying the sources of speech and speech activity. An analysis of the types and volume of his speech and speech activity is also shown.*

***Key words:** speech, pantomime, non-verbal speech, pause, logical stress, tempo, timbre, frequency, rhythm, articulatory apparatus, monologue and dialogic types of speech.*

Insonning ijtimoiy – tarixiy taraqqiyoti davrida tilning vujudga kelishi tufayli aks ettirishning imkoniyatlarida qayta qurildi, borliq odam miyasida yanada aniq in'ikos ettiriladigan bo'ldi. Tilning paydo bo'lishi munosabati bilan individga jamiyatning rivojlanishi bosqichlarida to'plangan bilimlar, ko'nikma malaka va tajribalardan foydalanish imkoniyati tug'ildi¹. Til yordami bilan shaxs o'zi hech qachon duch kelmagan, notanish xodisalar, holatlar, vaziyatlar, sharoitlar, voqeliklar yuzasidan bilim olishga erishdi. Odam til yordami bilan boshqa kishilarga o'tmish, bugungi kun va kelajakka taalluqli narsalar va voqeliklar yuzasidan axborot, xabar, ma'lumot berish natijasida ularga ijtimoiy tajriba mohiyatini ko'nikma va malaka sifatida uzatish imkoni yaratildi.

Til oddiy qilib tushuntirilganda so'z va belgilar tizimi hamda majmuasidan iboratdir. Inson tomonidan faoliyatni bajarilishi so'zlar, belgilar xususiyati bilan bog'liq bo'lib, uning muvaffaqiyatli mahsuldorligi til tarkiblarining ahamiyatligiga bevosita bog'liqdir². So'zlar, belgilar va ularning ahamiyati shaxsning yuksak funksiyalarining vositasidir. Belgilar turli-tuman bo'lishidan qat'i nazar ularning eng muhimi bu so'zdir. Har bir so'z ma'lumot, xabar, axborot vazifasini bajaradi va aniq mazmuni o'zida aks ettiradi. Tilning asosiy funksiyalari: til yashashning vositasi, ijtimoiy tajribani avloddan avlodga uzatish va o'zlashtirish quroli ekanligi; til kommunikatsiya usuli hamma odamlarning xatti - harakatini boshqaruvchi qurol sifatida; til intellektual faoliyatning quroli tariqasida.

Psixologik nuqtai nazardan tilning eng asosiy funksiyasi – bu kommunikatsiyadir (muomala).

Nutq faoliyati odamlar tomonidan ijtimoiy – tarixiy tajribani o'zlashtirish, avlodlarga uzatish (berish) yoki kommunikatsiya o'rnatish, o'z shaxsiy harakatlarini rejalashtirish va amalga oshirish maqsadida tildan foydalanish jarayoni. Nutq axborot, xabar, ma'lumot va yangi bilim beruvchi aqliy topshiriqlarni yechish faoliyatidan iborat. Agarda til aloqa vositasi yoki quroli bo'lsa, nutq esa aynan o'sha aloqa jarayonining o'zidir.

---

¹ www.kfyndldi

² www.kfyndldi

www.tadqiqotlar.uz

Psixologiyada nutq va nutq faoliyatiga oid tadqiqot natijalari mavjud bo'lsa-da, lekin bu ijtimoiy – tarixiy taraqqiyotga oid qarashlarda mohiyat hamda shakl jihatdan o'xshashlik yo'q. Ular nutqning neyropsixologik asoslari, mexanizmlari, artikulyatsion va fonetik apparatlari, psixolingvistik tuzilishi (fonema, fleksiya) to'g'risidagi ilmiy – amaliy xususiyatli umumlashmalardan iborat.

Nutq psixologik muammo sifatida o'rganilishi ham o'ziga xoslik, uning qirralari, shakli tuzilishi, mantiqan izchilligi, tasniflanishi, ilmiy talqini, tub mohiyati, bayoniyligi bilan o'zaro tafovutlanadi.

Genetik jihatidan noverbal nutq birlamchi hisoblanadi. Chunki insonning ijtimoiy – tarixiy taraqqiyoti davrida dastavval tovushsiz, so'zsiz nutq turlari paydo bo'lgan. Insoniyatda nutqning hozirgi zamon avlodiga xos artikulyatsion apparati paydo bo'lgunga qadar, imo – ishora negiziga qurilgan³. Nutq va nutq faoliyati zamonaviy kishilarda qanday funksiyani bajargan bo'lsa, o'sha davrda ham xuddi shunday vazifani ijro etgan. U davr axborotlar (ma'lumotlar) ko'lami tor bo'lganligi tufayli insonlar noverbal nutqdan ko'p yillar muvaffaqiyatli foydalanib kelganlar. Ma'lumotlar uzatish noverbal nutq orqali amalga oshirilgan, ijtimoiy va xususiy fikr uzatish hamda qabul qilish ana shu tariqa takomillashib borgan.

Inson faoliyati ko'rsatish davrining dastlabki pallasida asosiy nutq turi sifatida imo – ishora alohida ahamiyat kasb etgan. Shuning uchun etnik stereotiplar asosida muayyan kechinmalarni, ma'lum axborotlarni shaxslararo munosabat jarayonida uzatish va qabul qilishda ifodalanuvchi tovushsiz, lekin ma'noli mazmunli nutq turi imo – ishorali nutq deyiladi.

Yuz harakatlari yordamida insonni inson tomonidan idrok qilish, o'zgarlar fikriga javob qaytarish, tana a'zolari rangining o'zgarishi hisobiga shaxslararo munosabatga kirishishda namoyon bo'luvchi noverbal nutq turiga mimika deyiladi. Mimika yordami bilan haqgo'ylik, quvlik, yoqtirish va yoqtirmaslik, samimiylilik va ikkiyuzlamachilik, hasad, quvonch, qayg'u, baxtiyorlik singari yuksak tuyg'ular namoyish etiladi.

Yuz harakatlari, tana a'zolari, qaddi – qomat yordami bilan fikrlarni uzatish,

---

³ www.kfyndldi
www.tadqiqotlar.uz

syujetli, qoidali, ma'noli, dramatik kechinmali noverbal nutq turiga pantomimiki deb ataladi. O'z mohiyati ko'lami bilan mimikadan ustuvor xususiyatiga ega bo'lib, axborotlar, intim holatlar, murakkab kechinmalar yuzasidan o'zgalarga ma'lumot uzatish tarzida hukm suradi.

Pantomimika yumor hissini, qo'rqinch tuyg'usini, zahmat obrazini, dahshat kechinmasini aks ettirib, ko'pincha kommunikativ funksiyani ijro qiladi, hissiy aloqa o'rnatish orqali taassurotlar mukammalligi ta'minlanadi. Tashqi ta'sirlanish va uning teskari aloqasi kulgida, ko'z yoshlarida (xoh quvonchli, xoh qayg'uli bo'lishidan qat'iy nazar) ifodalanib, assotsiatsiyalarni jonlantiradi va ko'lamin kengaytiradi.

Ayrim his – hayajonli shartli tovushlarda mujassamlashgan axborot uzatish va qabul qilish maqsadini amalga oshiruvchi, tabiiy to'siqlarga urilib qaytuvchi aloqa vositasiga exologik yoki aks sado nutqi deyiladi. Exologik yoki aks sado nutq turi bir tomonlama aloqa negiziga quriladi, individual tovush harakati javob funksiyasini ijro etadi. Lekin aks sado orqali tog'larda, qalin o'rmonlarda ikki yoki undan ortiq kishilar o'rtasida aloqa quroli sifatida xizmat qiladi.

Noverbal turkumiga kiruvchi signifikatsiya boshqalardan o'z tuzilishi, mazmuni, shakli bilan keskin ajralib turadi. Aniq shartli alomatlar orqali muayyan mantiqiy yuklamani o'zida aks ettiruvchi kommunikativ xususiyatli noverbal nutq turi signifikatsiya deyiladi. U shartli belgilar, signallar, modellar shaklida ifodalanishi mumkin. Uzoq masofalarga habar yoki ma'lumot uzatish va qabul qilish vositasi sifatida Morze alifbosi va shunga o'xshash "sun'iy til" nomi bilan mashhur kommunikativ manbalari faoliyat ko'rsatib kelmoqda.

Noverbal nutqning yana bir turi daktiologik (barmoq) nutq deb ataladi. Inson tana a'zolari, imo – ishoralar, mimika, xullas hissiyot yordami bilan muomala o'rnatishga qaratilgan aloqa vositasi daktiologik nutq deyiladi.

So'z orqali ifodalanuvchi nutq mazmuni ma'nosi qo'l, yuz xarakatlariga, ayrim hayajonli sodoga, qahr – g'azab, iliq tabassum, qah – qahaga ko'chiriladi. Harakatning takrorlanishi axborot mazmunini boyitadi, kuchaytiradi, ma'lumotlar uzluksizligini ta'minlab turadi.

Insonning ijtimoiy – tarixiy taraqqiyoti davrini tahlil qilinganda, genetik jihatdan birlamchi og‘zaki nutqdir. Og‘zaki nutq noverbal turkumdan keyin paydo bo‘lgan nutq turidan biri hisoblanadi. U shartli ravishda monologik, dialogik, polilogik, tashqi, ichki, ekspressiv, impressiv, lakonik (yig‘iq, qatra), effektiv (his-hayajon, jahl) turlarga ajratiladi.

Pauza, mantiqiy urg‘u, temp, tembr, chastota, ritmika va boshqa tashkiliy qismlar hamda mexanizmlarni o‘zida mujassamlantirgan, tilning barcha qoidalari, qonunlari, shartli belgilar sifatida xizmat qilishga asoslanuvchi nutq turi og‘zaki nutq deb ataladi.

Noverbal nutq o‘zining asosiy funksiyasini bajarib bo‘lganidan so‘ng og‘zaki nutq zimmasiga yuklangan. Og‘zaki nutq shaxslararo munosabatning puxta negizini tashkil etib, maqsadga yo‘naltirilgan yoki tasodifiy vaziyatlar mohiyatidan kelib chiqqan holda uzoq davr o‘z ustuvorligini saqlab kelmoqda. Tilning takomillashuvi bevosita og‘zaki (jonli tilda) nutqda namoyon bo‘ladi, iste‘molda eskirgan so‘zlar eski (arxe) tushunchalar, atamalarga aylanib boradi.

Og‘zaki nutq o‘zining jarangdorligi, ta’sirchanligi, axborotlarni qabul qilishdagi qulayligi, uzatilishdagi ixchamligi, toliqishning oldini olish imkoniyati mavjudligi keng qirrali ekanligini bildiradi.

Og‘zaki nutqning dastlabki turlaridan biri – bu monologik nutqdir. Yakka shaxsning ichki kechinmalarini til mexanizmlariga asoslangan holda aks ettiruvchi, uning o‘ziga qaratilgan ta’sirlanishni ifodalashga va axborot uzatishga mo‘ljallangan nutq turi monologik nutq deb ataladi. Unda shaxsiy his-tuyg‘ularining ichki va tashqi shakllari uyg‘unlashadi, o‘zgalar fikrini ifodali o‘qishda ham o‘z aksini topadi.

Diada shakldagi munosabatlar negiziga quriluvchi ikki shaxs o‘rtasida namoyon bo‘luvchi axborot uzatishga va qabul qilishga mo‘ljallangan nutq turi dialogik nutq deb ataladi. Uning monologik turdan farqli tomoni fikr mohiyati qatnashchilarda anglangandan keyin u yoki bu shaklda qisqartirish imkoniyatiga ega.

Kishilar bilan amalga oshirishga mo‘ljallangan triada va poliada negiziga

quriluvchi, axborot uzatish va qabul qilishga yo'naltirilgan, baxs tarkiblari ishtirok etuvchi og'zaki nutq turiga polilogik nutq deyiladi. Muomalada muammo mohiyati har qaysi qatnashchi tomonidan anglashilgandan so'ng, uning tarkiblari qisqarishi mumkin.

Artikulyatsion apparat orqali vujudga keluvchi, verbal holatlarda aks etuvchi, o'zgalarga yo'naltirilgan, har xil xususiyatli vaziyatlarda namoyon bo'luvchi nutq turiga tashqi nutq deb ataladi. Tilning barcha qoidalari va qonuniyatlari unda mujassamlashgan bo'lib, uzatish va qabul qilish, idrok etish va tushunishdan iborat muomala quroli vositasi vazifasini o'taydi.

Axborotlarni tartibga keltirish, g'oyalar yaratish, fikriy dasturni ishlab chiqishga mo'ljallangan, lekin latent davridagi ma'lumotlar majmuasidan tuziluvchi nutq turi ichki nutq deyiladi. Ichki nutqning muhim xususiyatlaridan biri – uning ko'lamini tashqi nutqdan kengroq ekanligidir. Ikkinchi bir xususiyati esa tafakkurning mexanizmi funksiyasini bajarishidir.

Axborotlar ichki mohiyatini tashqi his – hayajon tarkiblari bilan kuchaytiruvchi, shaxslararo munosabatni yaqqol ifodalanishini aks ettiruvchi ovozli, til vositalariga asoslanuvchi nutq turiga ekspressiv nutq deyiladi. O'zining tezkorligi va vaziyatbopligi bilan boshqa nutq turlaridan ajralib turadi.

Ichki kechinmalar shaxsiy fikrlash bilan uyg'unlashishi tufayli fikriy bog'lanishni vujudga keltiruvchi, holatlar, hodisalar mohiyatini ichki va tashqi omillarga asoslanib aks ettiruvchi nutq turiga impressiv nutq deyiladi. Mulohazalar mohiyati shaxs kechinmalari bilan munosabatga kirishishi natijasida o'ziga xos voqelikni namoyish qiladi.

Millat va elatlarning til boyligida aforizmlar, maqollar, donishmandliklar, matallar sifatida shakllangan, yuksak mantiqiy yuklamaga ega bo'lgan yig'iq nutq turi lakonik, ya'ni yig'iq, qatra nutq deyiladi.

Turli omillar ta'sirida birdaniga vujudga keluvchi, jahlning mahsuli hisoblanmish, qisqa muddatli nutq turiga affektiv nutq deyiladi. Birdaniga suhbatdosh, raqib tomonga uzatiluvchi, o'ta ta'sirchan, xavfli, ruhiy nishon vazifasini bajaruvchi qisqa muddatli nutq affektiv nutqdir.

Insoniyat sivilizatsiyaning ilk bosqichiga o'sib o'tishidan e'tiboran yozma nutq paydo bo'la boshlagan va o'z rivojlanishida davom etmoqda. Tilning barcha qoidalariga (orfografik, morfologik, sintaksistik, leksik, orfoepik, lingfistik, fonematik, fleksik va hakazo), qonuniyatlariga, mexanizmlariga (jonli ifodalarni mujassamlashtirgan holda) asoslangan tarzda, muayyan shartli alomatlar (grafiklar) yordamida shakl, tuzilish, ma'no, mazmun va mohiyatni uzluksiz, tadrijiy ravishda axborotlarga aylantirib beruvchi nutq turi yozma nutq deyiladi.

Yozma nutqning monologik va dialogik turlari badiiy asarlarda o'z ifodasini topgan bo'lib, og'zaki nutqdagidan farqli o'laroq til boyliklariga bevosita asoslanadi. Yangiliklar yaratish, ijod qilish so'zlari orqali mohiyat kasb etadi, u yoki bu shaklda tartibga keltiriladi. Lakonik (yig'iq, qatra) nutq ham og'zaki nutqdagiday ma'no kasb etadi. Epik (yoyiq) nutq yirik asarlar, monografiyalar mohiyatini to'la qonli aks ettirish bilan boshqa nutq turlaridan farqlanadi.

Nutq va nutq faoliyati yuzasidan bildirilgan mulohazalar, ilgari surilgan ayrim g'oyalar mutlaqlikka da'vogar emas, albatta chunki ularning ko'pgina jihatlari, qirralari, mexanizmlari, qonuniyatlari, tavsiflari, chuqurroq izlanishni talab qiladi.

Harbiy psixologiyada shaxslararo munosabat asosini tashkil qiluvchi kompanetlardan muloqat va krishimlilik asosini takkil qiladi.

Fikr almashishdan tashkari berilgan topshiriqni yoki vazifani takrorlash bevosita amalga oshishi bilan farqlanadi.

Muloqot turlari:

1. Verbal.
2. Noverbal.
3. Yozma ravishda.

Harbiy sohadagi muloqot ko'yidagi tartibda bo'ladi. Bir shaxs butun bir jamoa bilan, ya'ni:

Verbal tarzdagi muloqotda jamoa va rahbar o'rtasidagi muloqot monologga asoslanadi. Bunda rahbar hisoblanadi.

Noverbal tarzdagi muloqotlar bilvosita aks ettirishga asoslanadi. Bunda shaxs

va shaxsaro qonuni ishga tushadi va dialog amalga oshirilishi mumkin, faqat ekstrimal sharoitdagina. Ya'ni bo'ysinuvchi bilan rahbarga maslahat berishi, bergan buyrug'iga ko'shimcha qilishi, lekin faqat juda qaltis va ziddiyatli holatlardagina. Berner qonuniyati bo'yicha noverbal muloqotda ko'yidagi tizim ishlaydi "shaxs-texnika-shaxs".

Yozma nutq muloqoti yuqori qo'mondonlikdan kelgan ko'rsatmalar, buyruqlar, qarorlarda o'zini aks etadi.

Yozma nutq muloqotining muhim mexanizmi ko'yidagilarga asoslanadi:

- Harbiy burch;
- Harbiy ma'suliyat;
- Harbiy ma'sullik;
- Harbiy intizom.

Harbiy psixologiyada shaxslararo kichik rahbar (seksiya, guruh komandir) bo'ysinuvchiga munosabati bo'linmaning jangovar holati va umum faoliyatiga ta'sir etadi. Shuning uchun eng ko'yi bo'linmalardagi o'zaro munosabat ko'yidagilarga asoslanadi:

- bir-birini ruhan tushunishi;
- bir-birini ruhan qullab-quvvatlashi;
- ham jihatlikda umum harbiy faoliyatni va munosabatni amalga oshirishi;
- bir-biri bilan bo'lgan munosabatda mustahkam ishonch.

Mikro guruhlarning vujudga kelishi va u nimadan kelib chiqishidan sabablarga asoslanadi. O'rta hajimdagi guruhlardagi o'zaro munosabat kichik guruhlarning saqlab qolgan holda qat'iy harbiy nizomga asoslanadi. Bu munosabat harbiy nizom doirasida bo'lib ko'shin turidagi kichik guruhlar majmuasiga nisbatan amalga oshiriladi. Katta bo'linmalar munosabatlari, yuqoridan kelgan buyruq, ko'rsatma va boshqaruv ho'jjatlariga asoslanadi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR:

1. Дякин В. Всеобщая воинская повинност во Франции // Зарубежное военное обозрение. - 2019.- №7. С.10-12.

2. Мерзликкин А.А. Система комплектования вооруженных сил Великобритании: Изд. ЗГВ. - 2019. С. 6-7.
3. Паутова А.В. Обзор материалов фонда НИГ ОНИ по теме: «Содержание и организация морально-психологического обеспечения деятельности вооруженных сил зарубежных государств» М: ВУ, 1996.
4. Система воспитания ВС США: современные тенденции ее развития // Информационно-педагогический сборник. - М.: ВЦСПЛИ, 1993. - № 4 (7). С.88-96.
5. А.А.Бекназаров, Ф.Т.Шерматов, Ш.В.Уринов “Harbiy huquq asoslari” o’quv qo’llanma Toshkent 2023